

Hengellisyys J. R. R. Tolkienin fantasiafiktiossa: johdatuksesta ja rukouksesta

Jyrki Korpua

Kovien arvojen vuonna 2025 hengellisyys ja fantasia tuntuvat virkistäviltä poikkeuksilta toinen toistaan synkempien uutisten keskellä. Ovathan hengellisyys ja fantasia omalla tavallaan molemmat *eskapistisia*, kylmän realistisesta maailmasta pakenevia todellisuuden tulkinnan käytäntöjä. Katolisen kirkon johtaja Paavi Franciscus (oik. Jorge Mario Bergoglio, 1936–2025) menehtyi pääsiäisenä 2025 ja jätti jälkeensä sangen hyvän maineen köyhien puolustajana. Hän myös ainakin yritti uudistaa konservatiivista ja kankeaa katolista kirkkoa. Franciscus tunsi tietenkin hengellisyyden, olihan hän paavi, mutta hän oli myös fantasiakirjallisuuden tuntija. Ainakin hän tunsi katolisen fantasian mestarin J. R. R. Tolkienin tekstit. Jouluaattona 2023 Franciscus siteerasi Tolkienia suurelle kuulijakunnalle pidetyssä *homiliassaan* eli *Raamatun* tekstin luenta- ja tulkintatilanteessa:

Kuten suuri eppisten kertomusten kertoja kirjoitti aikoinaan pojalleen:
”Asetan eteesi yhden suuren asian, jota rakastaa: siunatun sakramentin. ... Ja siitä tulet löytämään romanssin, kauneuden, kunnian, uskollisuuden ja kaikki oikeat tavat rakastaa tässä maailmassa.” (Paavi Franciscus, käännös Korpua)

Paavi Franciscus viittasi puheessaan J. R. R. Tolkienin maaliskuussa 1941 kirjoittamaan opilliseen kirjeeseen pojalleen Christopher Tolkienille, joka on julkaistu numerolla 43 Tolkienin kirjeiden kokoelmassa *The Letters of J. R. R. Tolkien* (1981, toim. Humphrey Carpenter). Hengellinen kirje osoittaa Tolkienin tukea juuri tuolloin toisessa maailmansodassa brittien ilmavoimissa palvelleelle pojalleen, josta tuli isänsä kuoleman jälkeen hänen jälkeenjääneiden papereidensa julkaisukuntoon toimittaja ja isänsä lailla Oxfordin yliopiston kirjallisuuden professori. Sakramentti, pyhä toimitus, oli Tolkienille tärkeä elämän sisältö ja hän tahtoi jakaa tämän uskon pojalleen.

Paavi Franciscus ei puheessaan viitannut Tolkieniin sattumalta, sillä Tolkien on maailman tunnetuimpia katolisia kirjailijoita ja hänen hengellisyytensä on hyvin sekä fantasian tutkijoiden että monien Tolkienin tekstien faniensa tiedossa. Tolkien oli syvästi katolinen ihminen, jonka kirjallisuudessa kristinuskolla ja ylipäänsä uskonnollisuudella on oma merkittävä, joskin osin piilotettu, osansa (Tolkienin uskonnollisuudesta ks. Korpua, ”Kristillisplatonismi”). Toisaalta Tolkienilla on uskonnollisten näkemystensä vuoksi pieni osansa myös 1900- ja 2000-lukujen teologiassa. Muun muassa professori Alister E. McGrath esittelee keskeisessä oppikirjassaan *Christian Theology: An Introduction* Tolkienin näkemyksiä kristillisestä toivosta ja riemusta eli *eucatastrophe*stä, niin sanotusta ”hyvästä katastrofista” (314). Tolkienin teoksissa mahdottomalta ja toivottoman synkältä tuntuva uhkaava tilanne saa usein ihmeellisen käänteen ja muuttuu riemuisaksi, mutta ei epäuskottavalla antiikin *Deus ex machina* -käänteellä, vaan armollisemmin ja henkilökohtaisten uhrausten ja ponnistelujen kautta. Toisaalta Tolkienin teoksissa katolinen usko luo myös sangen pessimistisen vireen, jossa elämää kutsutaan ”hitaaksi tappioksi” (”long defeat”) (*Taru sormusten herrasta* 305). Maailma haipuu, eikä todellinen onnellinen loppu ole koskaan mahdollinen ennen maailmanloppua ja kaiken pahan korjaamista (ks. Korpua, *The Mythopoeic Code of Tolkien* 117–119).

Tolkienin kirjekokoelman tunteminen on sekin sinällään harvinaista tämän lukijoiden parissa, mutta paavi Franciscus ei myöskään viitannut kirjailijaan ensimmäistä kertaa. Jo italiankielisessä teoksessaan *La Tessitura del Mondo* (2022), jonka voisi kääntää ”Maailman kudokseksi”, paavi siteeraa loppusanoissa Tolkienia. Tuolloin hän viittasi Tolkienin tunnetuimpaan teokseen, *Taruun sormusten herrasta* (*The Lord of the Rings* 1954–55, tästä lähtien *Taru*) ja sen keskeiseen henkilöhahmoon Frodo Reppuliin. ”Kuten Frodo sanoo ..., tarinat eivät lopu koskaan”, paavi kirjoittaa (Mares). Tämä on viittaus *Tarun sormusten herrasta* lukuun ”Cirith Ungolin portaat”, jossa epätoivoisessa tilanteessa pahan valtakunnassa Mordorissa hobitti Sam Gamgi, kysyy ”Eikö suuret tarinat lopu?” ja Frodo vastaa: ”Eivät, ne eivät koskaan lopu tarinoina ... mutta henkilöt tulevat ja menevät, kun heidän osansa on päättynyt” (Tolkien, *Taru* 606). Tämä on hyvä esimerkki Tolkienin uskosta, jonka mukaan kuolevaisten ihmisten (ja hobittien) on elettävä elämänsä osansa maailman suurta kertomusta. Suuri osa Tolkienin teosten hengellisyyttä näkyy tietynlaisena kohtalon johdatuksena ja ”sattumana”. Tämä ei ole itsestään selvää uskonnollisuutta tai hengellisyyttä kaikille lukijoille, mutta Tolkien piti sitä keskeisenä kirjoittaessaan teostensa olevan ”perinpohjaisen uskonnollisia ja katolisia teoksia” (*The Letters* 172), ja Paavi Franciscus ilmeisesti näkee asian samoin.

1. Johdatus ja ”sattuma” Tolkienilla

Jumala (tai jumalat) eivät ole roolissa Tolkienin tunnetuimmissa fantasiateoksissa *Taru sormusten herrasta* tai *Hobitti* (*The Hobbit, or There and Back Again* 1937). Maailman luomisella ja teologisella rakentumisella on toki roolinsa hänen postuumisti julkaistussa teoksessaan *Silmarillion* (*The Silmarillion* 1977), jossa kerrotaan hänen fiktiivisen maailmansa Eän (ja sen olevaisen luodun maailman Ardan ja keskeisen kuolevaisten osan Keski-Maan)

luomistarina. Teoksen ainoan jumalan eli Eru Ilúvatarin kerrotaan olevan kaiken luomistyön takana ja ensimmäinen olemassa ollut olento. Eru Ilúvatar vertautuu näin suoraan kristilliseen Jumalaan. Tolkienin maailmassa kaikki saa alkunsa Eru Ilúvatarin kautta, myös toiset jumalalliset henkiolennot eli ”ainur”, joista Ardaan ”laskeutuneet” jakautuvat vielä korkeampaan lajiin valariin ja alempiin henkiin eli maiariin. Valarin ja maiarin roolit näkyvät vielä osin Tolkienin keskeisissä teoksissa, sillä *Hobitissa* ja *Tarussa* muita hahmoja johdattava velho Gandalf on (todennäköisesti) osa maiaria, kuten myös jo *Hobitissa* ”Noitana” esitelty pahan valtiass Sauron, jonka lopullinen kukistaminen on *Tarun sormusten herrasta* ”vapaiden kansojen” keskeinen tavoite. Kuolemattomiin henkiin viittaa useampikin muu vihje teoksissa, mutta keskeisimmissä rooleissa ovat ”luodut” olennot eli maagiset haltiat sekä ihmiset, hobitit ja kääpiöt.

Valveutunut lukija voi kuitenkin ajatella, että Jumalan eli Eru Ilúvatarin ja enkelimäisten valarin vaikutus näkyy myös tunnetuimmissa teoksissa ihmeellisen sattuman ja johdatuksen kautta. Yksi varhainen esimerkki nähdään *Tarun* alkumetreillä kohtauksessa, jossa velho Gandalf kertoo Sauronin luoman Suurimman Sormuksen tarinan Frodolle. Gandalf selittää, kuinka Sormus on joutunut juuri Frodon käsiin:

Se oli Sormuksen tähänastisen historian merkillisin tapahtuma: se että Bilbo tuli juuri silloin ja laski pimeässä sokeasti kätensä Sormukselle.

Siihen vaikutti useampi kuin yksi voima. Sormus pyrki takaisin herransa luo. ... Nyt kun Sormuksen herra oli taas hereillä ja säteili mustia tuumiaan Synkmetsässä, Sormus hylkäsi Klonkun. Ja osui sitten kaikkein epätodennäköisimmän olennon poimittavaksi: Konnun Bilbon!

Siinä toimi jokin muu voima, joka oli Sormuksen tekijän suunnitelmien ulkopuolella. En osaa sanoa sitä sen selvemmin kuin että Bilbon oli *tarkoitus* löytää Sormus, ja että tarkoitus *ei ollut* lähtöisin Sormuksen tekijästä. Missä tapauksessa sinunkin oli *tarkoitus* saada se. Ja tämä saattaa olla rohkaiseva ajatus. (52–53, kurssiivit alkuperäiset)

Frodon oli tarkoitus löytää Sormus, eikä tämä tarkoitus ollut lähtöisin Sauronilta. Sattuma vaikuttaa näin teoksessa ohjaavan niin sanottuja vapaita kansoja taistelussa orjuuttavaa ja alistavaa pahuutta vastaan. Se on totta kai teoksen juonen kannalta helppo (tai helpottava) ratkaisu, mutta epäilemättä Tolkien myös haluaa kertoa tällä jotain: maailma ei ole lähtökohtaisesti paha, vaan hyviä asioita tapahtuu hyvälle olennoille. Johdatus ohjaa myös Keski-Maan kulkijoiden elämää, kuten Tolkien uskoi omassakin elämässämme olevan asian laidan.

Myöhemmin teoksessa epätodennäköiset ”sankarit” eli hobitit joutuvat kuolevaisia vaanivassa Vanhassa Metsässä Vanhaksi Halavaukoksi kutsutun pahan puun pauloihin. Ainoastaan Frodo pääsee pakenemaan ja huutaa epätoivoisena apua keskellä (näennäisesti) asumaton aarnimetsää. Metsän keskellä hän kuitenkin, sattumalta, kohtaa mystisen Tom Bombadilin, jonkinlaisen metsän- tai maanhengen, joka vartioi omaa pientä tilkkuaan Keski-Maan keskellä. Tom Bombadil pelastaa hobitit, minkä jälkeen Frodo tiedustelee häneltä: ”Isäntä, kuulitteko minun huutavan, vai toiko pelkkä *sattuma* teidät meidän luoksemme juuri sillä hetkellä?” (Tolkien, *Taru* 109, kurssiivi minun). Bombadil vastaa tähän arvoituksellisesti: ”Sattuma toi minut sinne, jos tuo nyt sattumasta käy” (ibid.). Bombadil edustaa todennäköisesti

kuolemattomia maiar-henkiä tai ainakin hänen voimansa ovat teoksen kuolevaisia selvästi mahtavampia: Suurin Sormus ei vaikuta häneen, hän näkee näkymätöntä ja on omilla maillaan käytännössä voittamaton. Hän osoittaa voimansa laulamalla Vanhan Halavaukon uneen ja vapauttamalla myöhemmin hobitit myös epäkuolleiden haudanhaamujen vankeudesta. Myöhemmin velho Gandalf, jonka suulla Tolkien kertoo teoksessa usein korkealla auktoriteetilla asioita maailman todellisesta luonteesta, kertoo Bombadilin roolista:

Sormuksella ei ole valtaa häneen. Hän on oma herransa. ... Ja nyt hän on vetäytynyt pieneen maahan, itse asettamiensa rajojen sisäpuolelle, vaikka noita rajoja ei kukaan näe – eikä hän astu noiden rajojen yli.” (Tolkien, *Taru* 227)

Gandalf myös arvelee Bombadilinkin voimien lopulta romahtavan Musta ruhtinas Sauronin mahdin edessä: ”Pystyisikö Bombadil yksinänsä sitä uhmaamaan? En usko. Jos kaikki muut voitetaan, kaatuu lopuksi Bombadil, Viimeisenä Ensimmäinen, ja sitten alkaa Yö.” (Tolkien, *Taru* 228.)

Johduksesta puhuvat myös haltiat, jotka teoksessa ovat ”kuolemattomia” ihmisiin ja hobitteihin verrattuna, sillä he eivät sairastu tai kuole vanhuuteen, mutta heidät voidaan silti lyödä väkivallalla. Haltiat tietävät – ehkäpä pitkän ikänsä ja suuren tietämyksenä vuoksi – paljon johduksesta ja näkymättömistä voimista. Kaikista Keski-Maan haltioista suurimmaksi ja mahtavimmaksi kuvaillaan Galadriel, Lórienin salatun valtakunnan valtiatar, joka niin ikään puhuu teoksessa johduksesta tai elämän tiestä, joka on kuin eteen valmisteltu polku:

”Hyvää yötä, ystäväni!”, sanoi Galadriel. ”Älkää liiaksi vaivatko mieltänne ajattelemalla matkaa tänä yönä. Kukaties itse kunkin tulevat polut on jo valmistettu hänen jalkainsa eteen, vaikka hän ei niitä näe.” (Tolkien, *Taru*, 315)

Samat merkilliset voimat ohjaavat vihollisen tekemän kaappauksen ja vauhdikkaan matkan jälkeen hobittikaksikko Merrin ja Pippinin mystiseen Fangornin metsään ja muuttamaan teoksessa käynnissä olevaa sotaa ihmeellisen sattuman kautta. Hobitit päätyvät herättämään luontoa ja etenkin puita suojelevien enttien vihan, mikä johtaa nämä tuhoamaan aiemmin voittamattomana pidetyn, pahan velho Sarumanin kotilinnakkeen Rautapihan. Gandalf selittää tapahtuneen onnenkantamoisena:

Ja kuinka ollakaan, vihollisemme [Sauronin ja Sarumanin joukot] ovat yhteistuumin onnistuneet ainoastaan tuomaan Merrin ja Pippinin hämmästyttävän nopeasti ja juuri yhdennellätoista hetkellä Fangorniin, jonne he eivät muuten olisi milloinkaan joutuneet”
... Merrillä ja Pippinillä oli onnea: he tapasivat hänet [Puuparta, enttien johtaja] tässä, juuri tässä missä me istumme. (Tolkien, *Taru* 424–25)

Sattuma ja onni, kenties Eru Ilúvatarin johdatus, näyttävät siis ohjaavan hyviä voimia eteenpäin taistelussaan pahuutta vastaan.

2. Rukous ja siunaus

Teoksessa muutamaan kertaan artikuloidun *johdatuksen* lisäksi Tolkienin teoksen hengellisyys näkyy pieninä arkisen rukouksen ja siunauksen pyyntöinä tai toiveina. Tämä on ehkäpä selkeämpää, sillä pyhien (valarin) nimeen tehdyillä rukouksilla näyttää olevan merkitystä. Lisäksi hyviä asioita ja johdatusta näytetään toivovan pyyntörukousten kautta. Siunausta taas toivotaan sekä arkisissa asioissa, kuten gondorilaisten ruokailuissa, mutta myös erityisissä tilanteissa, kuten kuoleman ja lopullisen voiton hetkellä.

Haltiat Tolkienin teoksissa huutavat usein avukseen Tähtien valtiatarta Vardaa, yhtä valarin kuningatarta, jota he kutsuvat nimellä Elbereth. *Tarussa sormusten herrasta* Sam Gamgi huomioi haltioiden tavan: ”Minä huudan *Elbereth*. Niin kuin haltiat sanovat. Kukaan örkki ei sanoisi niin.” (Tolkien, *Taru* 778, kurssiivi alkuperäinen). Elberethin nimen mainitseminen muistuttaa katolisten tapaa lausua Neitsyt Marian nimeä rukouksissaan. Tolkien onkin puhunut Mariasta etenkin vertautuen haltioiden valtiatar Galadrieliin (Tolkien, *The Letters* 407; ks. myös Korpua, *The Mythopoeic Code of Tolkien* 141, 172), mutta hänessä on näin analogioita myös Elberethiin.

Jo teoksen alkupuolella, kun Frodo puolustautuu Sauronin Mustia ratsastajia vastaan huutaen Elberethiä avuksi. Mustien ratsastajien johtaja, Noitakuningas, näyttää kammoavan tätä pyhää nimeä:

Silloin Frodo heittäytyi eteenpäin maahan ja kuuli huutavansa ääneen: *Oi Elbereth! Gilthoniel! ...* ”Tässä iski Frodon miekka”, hän [Aragorn] sanoi. ”Eikä se tämän pahemmin liene satuttanut vihollistaan, sillä miekka on ehjä, ja kaikki terät hajoavat osuessaan tuohon hirveään kuninkaaseen. Enemmän sitä vahingoitti Elberethin nimi.” (Tolkien, *Taru* 168–170, kurssiivit alkuperäiset)

Hobitit oppivat teoksessa huutamaan avukseen pyhiä nimiä haltioiden tavoin. Frodon valtaa jopa karismaattisen hengen (kre. *kharisma*, armonlahja) tapainen voima hänen puhuessaan tuntemattomilla sanoilla: ”*Aiya Eärendil Elenion Ancalima!*” hän huudahti eikä tiennyt, mitä oli sanonut, sillä tuntui kuin toinen ääni olisi puhunut hänen äänensä kautta, kirkas ääni, jota ei luolan saastainen ilma vaivannut.” (Tolkien, *Taru* 614.) Myös Sam ”rukoilee” (tai huutaa apua) Elberethin nimeen myöhemmin kahteen kertaan Mordorissa (ibid. 621).

Rukouksessa mainittu Eärendil on Tolkienin *Silmarillionissa* haltioiden suuri sankari, joka pelastaa koko Keski-Maan hakemalla apua valarilta taistelussa pahuutta vastaan. Palkinnoksi teoistaan hänet nostetaan tähdeksi taivaalle myyttisessä kertomuksessa. Tähdet, Elberethin sytyttämät taivaan valot ovatkin haltioille pyhiä, ja Eärendilin tähti pyhin kaikista. Haltioilla on tapana siunata kohtaamisensa Keski-Maassa sanoen ”*Elen sila lúmenn’ omentielvo*, tähti loistaa tapaamisemme hetkellä”, kuten Frodokin osaa *Tarussa* sanoa suurhaltioille (Tolkien, *Taru* 72).

Arkisempi siunaus taas näkyy teoksessa gondorilaisten ruokarukouksessa. Gondorilaiset ovat jäänne aiempien aikojen läntisestä maasta Númenorista, joka hukkui tuhansia vuosia aiemmin aaltoihin, mutta jonka jälkeläiset edelleen muistavat korkean syntyperänsä ja historiansa.

Teoksessa kohdattu gondorilaisten päällikkö Faramir opettaa hobiteille ruokarukouksen merkityksen menneen muistona:

Ennen kuin he aloittivat syömisen, Faramir ja kaikki hänen miehensä kääntyivät kohti länttä ja olivat hetken hiljaa. ... ”Näin teemme aina”, hän sanoi kun he istuutuivat. ”katsomme kohti ollutta Númenoria ja ohi olevan Haltiakodon ja sitä mikä Haltiakodon takana on ja on aina oleva.” (Tolkien, *Taru* 575)

”[J]a on aina oleva” viittaa myös gondorilaisten uskoon ikuiseen Jumalaan sekä valariin. Myöhemmin, kun Aragorn kruunataan Gondorin uudeksi kuninkaaksi, myös hänen kruunajaissanoissaan korostetaan valarin vallan pysyvyyttä ja hengellistä (jumalallista) taustaa:

Aragorn polvistui ja Gandalf laski Valkean kruunun hänen päähänsä ja sanoi: ”Nyt alkavat kuninkaan päivät ja olkoot ne siunatut niin kauan kuin *valarin* valtaistuimet kestävät!” (Tolkien, *Taru* 825, kurssiivi alkuperäinen)

Myös teoksen sankareita eli Suurimman Sormuksen *Tarussa sormusten herrasta* monien mutkien ja sattumuksien kautta tuhoavia (tai tuhon mahdollistavia) hobitteja ylistetään sanoilla, jotka voidaan yhdistää myös palvomiseen. Hobiteille huudetaan: ”Ylistäkää heitä! Eglerio!” (Tolkien, *Taru* 812). Haltiakieli sindarin sana *eglerio*, englanniksi *praise*, voidaan kääntää myös palvomiseksi, mutta Tolkien tarkoittanee erityisesti aseman kohottamista ja arvostamista.

Teoksen tärkein oppi onkin, että myös pienten yksilöiden teoilla on väliä. Haltiaruhtinas Elrond kiteyttää tämän teoksessa lausumalla: ”Sellaisia ... usein ovat ne teot, jotka kääntävät maailman pyöriä: pienet kädet niitä tekevät, koska ne on tehtävä, kun suurten silmät ovat toisaalla” (Tolkien, *Taru* 231). Elrond tiedostaa Gandalfin tavoin, että Frodon on tuhottava Suurin Sormus, sillä se on hänen ”tiensä”, hänen kohtalonsa: ”luulen, että tämä tehtävä on annettu sinulle, Frodo, ja jollet sinä löydä tietä, ei sitä löydä kukaan” (ibid. 232). Pelkkä kohtaloon uskomisen ei riitä Elrondillekaan, sillä hän myös toivottaa seikkailulle siunausta, jälleen tähtien kautta: ”Mutta menkää rohkein sydämin! Hyvästi, seuratkoon teitä ihmisten ja haltioiden ja kaikkien vapaiden kansojen siunaus. Loistakoot tähdet kasvoillanne!” (ibid. 241).

Kuten esseeni alussa huomioin, Paavi Franciscus tunsikin Tolkieninsa niin hyvin, että hän saattoi kirjassaan ja puheissaan puhutella Frodoa etunimeltä ilman sen enempää määritelmiä ja kutsua Tolkienia itseään tuttavallisesti ”suureksi eppisten kertomusten kertojaksi”. Jesuiittajärjestön pappina Franciscus seurasi hengellisyydessään oppi-isänsä Ignatius Loyolan (1491-1556) näkemyksiä, niin sanottua ”ignatiuslaista hengellisyyttä”, jossa pääpaino on lohdutuksessa, tarkkanäköisyydessä ja myötätunnossa (consolation, discernment, compassion, Loyola 81, 142–7). Nämä ovat näkökulmia, jotka Franciscus varmaan havaitsi myös Tolkienin fantasiassa. Voisi sanoa, että ainakin lohdutus ja myötätunto sekä rohkaisu ovat myös Tolkienin teoksen hengellisyyden keskiössä.

Tolkienin *Taru sormusten herrasta* ja koko hänen fantasiatuotantonsa vaikuttaa nopeasti luettuna viihdyttävältä mielikuvitukselliseen (toiseen) maailmaan sijoittuvalta seikkailukirjallisuudelta. Syvemmin teosten sisältöjä pohdittaessa käy kuitenkin selväksi, että katolisen kirjailijan hengellisyyden

piirteet näyttäytyvät myös teoksen kautta. Teos on hengellinen, ja teoksen hahmot havainnollistavat myös kirjan maailman sisäistä hengellisyyttä monin tavoin.

Biografia: Dosentti Jyrki Korpua on kirjallisuuden yliopistonlehtori (ma) ja tutkija Oulun yliopistossa. Hänen teoksiaan ovat mm. *The Mythopoeic Code of Tolkien: A Christian Platonic Reading* (McFarland 2021), *Tolkien ja Kalevala* (SKS Kirjat 2022, englanniksi *Tolkien and the Kalevala*, Routledge 2024) sekä *Alussa oli Sana – Raamattu ja kirjallisuus* (Avain 2016). Korpua oli yksi *Fafnir*-lehden perustajista ja on vuodesta 2024 alkaen toiminut lehden toimitusneuvoston puheenjohtajana.

Lähteet

- Paavi Franciscus. "Homily for the Solemnity of the Nativity of the Lord. Delivered on Dec. 24, 2023, in St. Peter's Basilica." *National Catholic Register*, 2023. <https://www.ncregister.com/cna/full-text-pope-francis-homily-for-christmas-2023-7wvdqec8>. Tarkastettu 29.4.2025.
- Korpua, Jyrki. "Kristillisplatonismi J. R. R. Tolkienin fantasiassa". *Raamattu ja populaarikulttuuri*, toim. Susanna Asikainen ja Marika Pulkkinen. Suomen eksegetiikan seura, 2023, 406–430.
- Korpua, Jyrki. *The Mythopoeic Code of Tolkien. A Christian Platonic Reading of the Legendarium*. McFarland, 2021.
- Loyola, Ignacio de. *The Spiritual Exercises of St. Ignatius*. A New Translation. Käänt. Louis J. Puhl. The Newman Press, 1951.
- Mares, Courtney. "Pope Francis Cites JRR Tolkien in Essay on Storytelling." *Catholic News Agency*, 2022. <https://www.catholicnewsagency.com/news/251385/pope-francis-cites-jrr-tolkien-in-essay-on-storytelling..> Tarkistettu 29.4.2025.
- McGrath, Alister E. *Christian Theology: An Introduction*. 5th edition. Wiley-Blackwell, 2011.
- Tolkien, J. R. R. *The Letters of J. R. R. Tolkien*. Toim. Humphrey Carpenter ja Christopher Tolkien. George Allen & Unwin, 1981.
- Tolkien, J. R. R. *Taru sormusten herrasta*. Tarkistettu suomennos. Suom. Kersti Juva ja Eila Pennanen. Runot suom. Panu Pekkanen. WSOY, 2023.